

А. Г. Гулик*

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ АКЦІОНЕРІВ

В сучасних умовах особливо актуальним є питання захисту прав акціонерів. Така категорія як “захист прав акціонерів” була предметом численних досліджень як з боку матеріально-правових, так і процесуально-правових аспектів. Проте малодослідженими залишаються проблеми, пов’язані з правовою природою цивільно-правових способів захисту прав акціонерів, з визначенням їх характерних ознак, із проведенням достатньо обґрунтованої класифікації цих способів захисту та виділенням чіткої системи цивільно-правових способів захисту прав акціонерів.

Метою цієї статті є дослідження поняття цивільно-правового захисту прав акціонерів, вивчення правової природи цивільно — правових способів захисту прав акціонерів, характеристика основних його ознак, а також проведення класифікації способів захисту прав акціонерів.

Аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить, що вивчення проблем цивільно-правових способів захисту прав акціонера базується на дослідженнях І. В. Спасибо-Фатєєвої, О. Р. Кибенко, М. І. Брагінського, А. А. Павлова, П. Ф. Єлісеїкіна, Н. Полетаєва, М. К. Воробйова, О. П. Сергєєва, Є. Ю. Асташкіної, О. М. Роднової.

Перш, ніж приступити до розгляду окреслених вище проблем, зазначимо, що, на нашу думку, захист не можна ототожнювати лише з діяльністю відповідних компетентних державних органів. Визначальне значення має не те, яким суб’єктом здійснюється захист, а те, в чому полягає захист як діяльність. Захист як специфічний вид діяльності визначає ціль, на досягнення якої він спрямований, способи, за допомогою яких, він здійснюється, підстави його здійснення. Тому правильніше говорити, що захист — це специфічна діяльність по застосуванню способів захисту. Від вибору способу захисту порушеного права залежить обсяг можливостей по припиненню порушення права, відновлення становища, що існувало до порушення права, компенсації втрат.

Способами захисту цивільних прав називаються передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті припинення, попередження, усунення порушень права, його відновлення та (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права¹.

Деякі вчені, як-от А. А. Павлов, способи захисту розуміють як законодавчо закріплені заходи, за допомогою яких відбувається відновлення порушеного права, припинення і попередження його порушення².

Спосіб захисту як передбачений законом захід відновлювальної спрямованості може реально втілюватися при використанні певних засобів, що визначаються особливістю цього способу.

Подібним є визначення, згідно з яким способи захисту розуміють як матеріально-правові засоби примусового характеру, які закріплені законом, і за допомогою яких забезпечується та здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника³.

На нашу думку, цивільно-правовими способами захисту акціонерів можна розуміти як матеріально-правові вимоги, передбачені законом, що забезпечують поновлення порушеного права акціонера, усунення перешкод у здійсненні ним своїх прав, а також створюють відповідні передумови для його поновлення.

© Гулик А. Г., 2006

* аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

¹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения. — М.: Статут, 2003. — С. 776.

² Павлов А. А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. — С. 18.

³ Гражданское право / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 2001. — С. 226.

В цивільному законодавстві виділяють два рівні правового регулювання способів захисту. Перший полягає у визначенні таких способів захисту, які мають універсальний характер і можуть бути застосовані, як правило, до будь-якого суб'єктивного цивільного права. Ці способи захисту цивільних прав передбачені ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України). До другого рівня правового регулювання цивільних способів захисту належать встановлені законом способи захисту, що застосовуються лише для захисту певних видів цивільних прав або для захисту від певних правопорушень⁴. Саме такі способи віднесені ч. 3 ст. 16 ЦК України до способів, що встановлюються законом. У цьому розумінні можна говорити про самостійні способи захисту прав акціонерів, які застосовуються поряд з універсальними способами захисту.

Істотним є питання юридичної сутності поняття “цивільно-правовий спосіб захисту прав”. Сутність цього поняття розкривається через його характерні ознаки:

1) це дії, що впливають на матеріально-правове становище суб'єктів спірного правовідношення, в цілях відновлення порушеного права, оспорюваного суб'єктивного права та/або законного інтересу. Захист виражається у впливі на матеріально-правове становище сторін спірного правовідношення: зміна або припинення правовідношення, надання визначеності правовідношенню, виконання обов'язку в примусовому порядку. Тому реалізація способів захисту здійснюється в межах матеріальних відносин. Ці відносини виникають у момент правопорушення або оспорювання права, та існують між потерпілим і правопорушником без участі юрисдикційного органу. Якщо ж такі відносини, потрапляють до юрисдикції суду вони стають предметом судової діяльності, але не “зливаються” з процесуальними відносинами⁵. Матеріально-правова вимога до зобов'язаної особи і процесуальна вимога, нерозривно пов'язані між собою, але, в той же час, не “зливаються” в єдину вимогу. Різниця полягає у змісті заявлених вимог: вимога про застосування способу захисту є вимогою про відновлення порушеного права, а процесуальна вимога полягає у вирішенні спору про право, винесенні рішення, тобто у здійсненні правосуддя;

2) це заходи, спрямовані на відновлення порушеного або оспорюваного суб'єктивного цивільного права або охорону законного інтересу. Застосування способів захисту має правовідновлювальний характер. Спосіб захисту вказує, що повинна зробити зобов'язана особа для усунення наслідків протиправної поведінки: вчинити певні дії, визнати наявність чи відсутність правовідношення, змінити чи припинити правовідношення;

3) змістом способу захисту є дії, як правило, зобов'язаної особи-правопорушника, здійснення яких вправі вимагати потерпіла сторона. Обов'язок здійснення таких дій може покладатися по-перше, на сторону в регулятивних відносинах. По-друге, внаслідок специфіки корпоративних прав, які є предметом захисту, обов'язок по застосуванню способів захисту може покладатись на третіх осіб. Права акціонерів можуть порушуватись не лише зобов'язаними особами, але й третіми особами. Висновки про те, що права акціонерів можуть бути порушені не тільки самим акціонерним товариством, містилися ще в працях Н. Полетаєва, який вказував, що “хоча кожен акціонер і не вступає із членами правління чи спостережної ради в договірні відносини, проте право вимоги акціонера до членів правління є наслідком неправильних дій щодо акціонера, який має право отримання певних сум від товариства”⁶. У сучасній практиці трапляються випадки, коли реєстратор неналежним чином виконує обов'язки стосовно внесення відповідних записів до реєстру власників іменних цінних паперів, таким чином порушуючи права акціонерів. На нашу думку, акціонер вправі

⁴ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения. — М.: Статут, 2003. — С. 777.

⁵ Елисейкин П. Ф. О понятии и месте охранительных правоотношений в механизме правового регулирования // Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности в СССР. — Ярославль, 1975. — С. 7.

⁶ Полетаев Н. Ответственность акционерного общества и его органов пред отдельными акционерами // Журнал Санкт-Петербургского юридического общества. — 1894. — № 5. — С. 64.

вимагати від реєстратора відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями, хоча така можливість прямо не передбачена українським законодавством;

4) право застосувати спосіб захисту виникає з моменту правопорушення, оспорування права або з інших юридичних фактів, передбачених гіпотезою охоронної норми.

5) в результаті правопорушення чи наявності спору про право, виникає нова матеріально-правова вимога, яка раніше не існувала, управненої особи до зобов'язаної особи. Реалізується така матеріально-правова вимога в межах охоронних відносин. Відповідно до ч. 2 ст. 43 Закону України "Про господарські товариства" будь-який акціонер має право вносити свої пропозиції щодо порядку денного загальних зборів не пізніше, як за 30 днів до їх скликання. Рішення про включення цих пропозицій до порядку денного приймається виконавчим органом товариства. Тобто право акціонера на управління товариством реалізується в межах регулятивних відносин. Цьому праву кореспондує обов'язок товариства розглянути пропозиції та прийняти рішення про включення питань до порядку денного. Якщо ж правління, неправомірно відмовляє акціонеру у включенні питань до порядку денного, в акціонера виникає нове охоронне право — право вимагати скасування рішення правління. Проте метою захисту права є не лише скасування рішення правління, а й включення цих питань до порядку денного загальних зборів акціонерів в примусовому порядку;

6) залежно від порядку здійснення захисту можна виділяти юрисдикційну та неюрисдикційну форми захисту прав акціонерів. При юрисдикційній формі уповноваженими державою органами здійснюється діяльність по застосуванню засобів захисту суб'єктивних прав та законних інтересів, при цьому така діяльність є владною і примусовою. Неюрисдикційна форма зводиться до самозахисту прав, що здійснюється в порядку, передбаченому ст. 19 ЦК України. Вважаємо за необхідне погодитись із М. К. Воробйовим, який стверджує, що основна форма здійснення захисту прав — це сфера позовного провадження⁷;

7) зміст способу захисту, тобто зміст вимоги, що пред'являється з метою відновлення порушеного права визначається трьома факторами: 1) характером конфліктної ситуації, що є підставою застосування засобів захисту; 2) характером порушених прав; 3) правовим статусом особи, що здійснила правопорушення⁸.

Способи захисту можна класифікувати за різними критеріями: за сферою застосування: універсальні та спеціальні; за формами здійснення — пред'явлення позову, звернення до державного органу, самозахист прав тощо. Проте, на думку М. І. Брагинського та В. В. Вітряньського, найбільш значимим критерієм для класифікації способів захисту виступає результат, на який розраховане їх застосування, характер наслідків їх застосування для порушеного права⁹, або цільової спрямованості їх застосування¹⁰. За таким критерієм виділяють такі групи способів захисту:

1) застосування яких дозволяє підтвердити (посвідчити) право, що захищається або припинити (змінити) зобов'язання. До них належать визнання права; примусове виконання обов'язку в натурі; припинення або зміна правовідношення;

2) застосування яких дозволяє попередити або припинити порушення права. До них належать: припинення дії, яка порушує право; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб;

⁷ Воробьев М. К. Право на судебную защиту по гражданским делам // Проблемы правопедения (материалы конференции по итогам научно-исследовательской работы Новосибирского факультета). — Новосибирск, 1967. — С. 88.

⁸ Брагинский В. В. Проблемы арбитражно-судебной защиты гражданских прав участников имущественного оборота. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. — М., 1996. — С. 12.

⁹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения. — М.: Статут, 2003. — С. 778.

¹⁰ Павлов А. А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях. — СПб: Юридический центр Пресс, 2001. — С. 18.

3) застосування яких дозволяє відновити порушене право та (або) компенсувати втрати, понесені у зв'язку з порушенням права. До такої групи належать: визнання правочину недійсним; відновлення становища, яке існувало до порушення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

На підставі цієї класифікації Є. Ю. Асташкіна¹¹ сформувала самостійну систему способів захисту прав акціонерів, зокрема нею виділяються такі групи способів захисту прав акціонерів:

1) способи захисту, застосування яких дозволяє підтвердити або посвідчити право, змінити або припинити правовідношення. До цієї групи належать: визнання права на акцію; примусове виконання товариством зобов'язань засновників, пов'язаних із створенням акціонерного товариства; примусове виконання товариством зобов'язань по виплаті оголошених дивідендів, а також по наданню частки майна при ліквідації; припинення або зміна акціонерного правовідношення шляхом викупу акцій належних акціонеру акцій; скасування запису в реєстрі акціонерів;

2) способи захисту, застосування яких дозволяє попередити або припинити порушення прав акціонерів: припинення дій, що порушують право акціонера або створюють загрозу його порушення (не вчинення перешкод при здійсненні прав акціонера); визнання недійсними відмови реєстродержателя внести запис у реєстр акціонерів; вимога про надання акціонерним товариством інформації про діяльність товариства і внутрішніх документів; визнання недійсними рішень загальних зборів акціонерів товариства; визнання недійсними рішення виконавчого органу (правління) про відмову в скликанні зборів; визнання недійсним акту ДКЦПФР; стягнення неустойки за невиконання зобов'язань по оплаті акцій;

3) способи захисту, застосування яких переслідує ціль відновлення порушеного права акціонера і компенсації втрат, яких він зазнав унаслідок порушення права: відновлення становища, яке існувало до порушення права (внесення запису в реєстр акціонерів); перевід на акціонера закритого акціонерного товариства прав та обов'язків покупця; визнання недійсним випуску акцій; визнання договору по придбанню (відчуженню) акцій недійсним; відновлення членами органів управління акціонерного товариства збитків, що спричинені їх неправомірними діями товариству; відшкодування акціонерам видатків на скликання та проведення позачергових зборів; відшкодування моральної (немайнової шкоди).

Незважаючи на беззаперечну цінність цієї класифікації, з нею важко погодитись тому, що в процесі проведення класифікації відбулась підміна критерію класифікації. Зокрема, в основі виділення двох останніх видів лежить інша ознака — ціль застосування способів захисту, а не результат їх застосування. Крім того, запропоновані види способів захисту частково збігаються. Так, занесений до першої групи способів захисту — визнання права служить тій самій цілі, що й друга група способів захисту — попередити або припинити порушення права, а такий спосіб захисту як припинення або зміна правовідношення з першої групи, служить цій, визначеній для третьої групи — відновити порушене право.

Для того, щоб відповісти на питання, яка з класифікацій способів захисту акціонерів максимально зручна та відповідає змісту цієї роботи, необхідно виділити найбільш типові порушення прав акціонерів. До них належать:

1) прийняття органами товариства рішення, що не відповідає вимогам законодавства або статуту товариства;

2) порушення порядку проведення загальних зборів акціонерів;

3) виключення акціонера із реєстру акціонерів на підставах, що не передбачені законом або з порушенням встановленого порядку;

¹¹ Асташкіна Е. Ю. Гражданско-правовые способы защиты прав акционеров в России. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — С. 94-96.

- 4) відмова від внесення запису в реєстр акціонерів;
- 5) відмова реалізувати переважне право акціонерів на придбання акцій;
- 6) прийняття рішень про додатковий випуск акцій із порушенням вимог законодавства;
- 7) порушення порядку, передбаченого законодавством та статутом, виплати оголошених дивідендів;
- 8) ненадання акціонерам інформації і документів стосовно фінансово-господарської діяльності товариства.
- 9) укладення договорів із порушенням встановленого законодавством та статутом товариства порядку;
- 10) прийняття ДКЦПФР актів, що порушують права акціонерів.

Важливе значення для проведення юридично коректної класифікації мають також передумови, від яких залежить застосування акціонером того чи іншого способу з метою захисту порушеного права, а саме:

1. Допустимість способу захисту як універсального або спеціального заходу, який визначається із врахуванням специфіки права, що захищається, характеру порушення і очікуваного результату захисту;

2. Вибір акціонером способу захисту повинен здійснюватися із врахуванням можливості досягнення мети реального і оперативного відновлення порушеного права і усунення негативних наслідків його порушення, що надає такому захисту властивість ефективності;

3. Вибір способу захисту певного права можливий, виходячи з умов реалізації суб'єктивного права, що вимагають наявності участі в статутному фонді акціонерного товариства.

4. Кожний спосіб захисту прав акціонерів опосередковує застосування окремих форм, що сприяють досягненню цілей захисту порушеного прав. Юридичний склад елементів акціонерного правовідношення, як правило, зумовлює застосування одночасно декількох способів захисту. Наприклад, відновлення прав акціонера, у зв'язку із прийняттям загальними зборами незаконного рішення, можливе, шляхом застосування вимоги про визнання недійсним такого рішення, відновлення становища, що існувало до порушення права, відшкодування збитків тощо.

Аналіз практики здійснення захисту прав акціонерів, дозволяє стверджувати, що найбільш дієвим інструментом захисту порушеного або оспорюваного права акціонера є позов, поданий до суду загальної юрисдикції чи господарського суду. Тому, на нашу думку, найбільш виправданою є класифікація, яка ґрунтується на поділі способів цивільно-правового захисту прав акціонерів за критерієм методу здійснення захисту прав акціонера. Виходячи з цього, всі способи цивільно-правового захисту прав акціонерів можна поділити на позовні та непозовні. До позовних способів захисту належать способи, безпосереднє застосування яких пов'язане із процесуальною діяльністю суду в порядку, передбаченому процесуальним законом, та вказані в ч. 2 ст. 16 ЦК України, а до непозовних, в свою чергу, належать звернення акціонера до державних органів (ДКЦПФР), а також застосування акціонером засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (самозахист).

Таким чином, на нашу думку, під цивільно-правовими способами захисту прав акціонерів можна розуміти матеріально-правові вимоги, передбачені законом, що забезпечують поновлення порушеного права акціонера, усунення перешкод у здійсненні ним своїх прав, а також створюють відповідні передумови для його поновлення, а всі цивільно-правові способи захисту прав акціонерів доцільно поділяти на позовні та непозовні.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права і процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 4 від 8 листопада 2006 року)*